

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 3, No.36, Autumn 2022 pp 1-. 12

Received: 23/08/2021 Accepted: 18/10/2021

The Types of Allegory in Manichean Literature

Farrokh Hajiyani

Associate Professor of Ancient Iranian Languages, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran
f.hajiyani@rose.shirazu.ac.ir

Khairullah Mahmoodi*

Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University,
Shiraz, Iran
khairolah@shirazu.ac.ir

Somayeh Ranjbar

Master of Ancient Iranian Languages, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran
Sabaraha1211@gmail.com

Abstract

One of the most important literary figures in Manicheism literature is simile as it was used by the Manichaeans to talk about their hidden truth so that they could properly propagate and spread their religion. Fable and parable are the impressive literary accomplishments of Manicheism literature in central Asia. As a result, in this study, we attempt to study the Manicheism simile and its different kinds used in this kind of literature. To do so, a library-based descriptive analytical approach was used where a summary of a fable is provided followed by its interpretation and a discussion of its morale. In general, a great part of the Manicheism prose written in Iranian languages consists of stories about people (parables) and stories about animals (fables) which were used by the Manichaeans as a way to teach their doctrines and propagate their religion.

1. Introduction

Simile in literature is mostly used in didactic and fictional literature as a way to explain and interpret ethical and mystical beliefs and has dedicated to itself a great portion of ancient literary works. The discovery of Manichaean literature in Turpan, China, and Faiyum's (Egypt) expedition, revealed that literary works did not merely belong to the Islamic times; but, by studying Manicheism literature, researchers were able to open up new horizons in Persian literature. Although during the Islamic times, Manichaeans did not have much presence in Iran, their allegorical stories found their way into then-Persian literature and significantly influenced it. In fact, by gathering stories and allegories, and by distributing them to other cultures, Manichaeans were able to create one of the most important literary genres; and, unlike Zoroastrians who were not interested in documenting and writing books, Manichaeans managed to communicate with other nations' literature and

*Corresponding author

Hajiyani, F., Mahmoodi, K., Ranjbar, S. (2021). The Types of Allegory In Manichean Literature. *Literary Arts*, 13 (4),1 -12.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

 <http://dx.doi.org/10.22108/liar.2021.130147.2049>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.4.3.8>

culture, and began translating and writing books.

2. Method

This research can be considered one of the first studies focusing on allegorical texts and their types in Manicheism literature; and to do so, a library-based descriptive analytical approach was used.

3. Discussion

Overall, Manicheism prose literature written in Iranian languages occupies a great portion of allegorical literature; nearly all such works, can be considered didactic and ethical works composed in a rhetorical style. Among Manicheism works, this literary genre is replete with rapture and literal and spiritual techniques about Mani and the history of his religion, religious pieces of advice and doctrines, the creation and demolition of the universe, spirits and salvation, Jesus Christ prayers, etc. For instance, in a piece of prose written in Parti language about “Mani’s attempt to convert Turan-Shah to his own religion”, literary enchantments technique was used “to lead Turan-shah into the outer space”. Or in another piece, the allegory of a storm-stricken ship as well as the burglary of the pearls, pieces of jewelry, and the ship cargo, actually refer to the battle of the early man with the beasts, or in other words, representing the imprisonment of human’s soul in their material flesh.

The Manicheism prose and allegory remained are in middle Persian languages, Parti and Sogdian languages; and at times, are so concise and succinct that can be phrased in only one sentence; just like the modern-day short stories, and, at times, they are very long and winded; like the allegory of “treat and welcome thy godsent guest with thy godsent food” or the allegory of “the princess who fallen madly in love with a boy”. In fact, in different nations and ethnicities, simile has always had a special place because it could be used as a way to guide people and promote religious doctrines and beliefs. And, this was evinced by those creative Manicheism writers and poets who were not concerned with becoming famous figures in the literature, and whose only goal was to spread their religious doctrines.

Since Mani considered his religion better than and superior to other religions, and because literature had a very special and important place among the Manicheans, allegorical literature, too, become Manicheans’ most preferred and highly valued genre of literature. Even over time, Manichaeans’ allegories and stories are now among the entertaining mythical stories in modern Persian literature. Stories that include the fables of humans and animals and that the Manichaeans used them for their instructive and propagational purposes.

Keywords: Manichean Literature, Allegorical Literature, the Manicheans, Allegory and its types.

References

- Bahar, M., & Esmailpour, A. (2014). *Manichaeian literature: A Report on Manuscripts of Middle Persian and Pahlavani Prose Based on the Works of Mani and the Manichaeans and Mani's Life, Mani's Work and Research, and a history of Gnosticism*. Karnameh Press.
- Behbahani, O. (2013). A Manichaeian Parable Based on the Pattern of Cosmogony in Middle Persian. *Zaban Shenakht*, 4(1), 15-28.
- Boyce, M. (1954). *Some Remarks on the Transmission of the Kayanian Heroic Cycle*. In R.N. Frye et al., (Eds.). Serta Cantabrigiensia Press.
- Boyce, M. (1954). *The Manichean Hymn-Cycles in Parthian*. London: Oxford.
- Boyce, M. (1975). A Reader in Manichaeian Middle Persian and Parthian, *Bibliothèque Pahlavi*.
- Boyce, M. (1977). A Wordlist in Manichaeian Middle Persian and Parthian, *Bibliothèque Pahlavi*.
- Colditz, B. (1987). Manichaisch - Parthischer Parabelsammlungen. *Altorientalische Forschungen* 14, 274-313.
- Esmailpour Motlagh, A. (2013). *The Hymns of Light*. Hirmand Press.
- Esmailpour Motlagh, A. (2014). *Manichaeian literature, A Comprehensive history of Iran*, Vol 5 .The Centre for the Great Islamic Encyclopedia.
- Esmailpour Motlagh, A. (2017). *Creation Myth in Manichaeism*, Cheshmeh Press.
- Foladpour, S., & Shukri Fumashi, M. (2015). Study of Manichaeism Allegories in Farsi Prose Literature as of its Beginning until Mongol Raids. *Journal of Literary Research*, 12(50), 23-56.
- Fotouhi, M. (2018). *Image Rhetoric* .Sokhan Press.
- Henning, w. (1945). Sogdian Tales. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11(3),465-487.
- Mirfakhraei, M. (2004). *Mani, the Angel of Brightness and his Doctrines* .Ghoghnos Press.
- Mojtaba, M. (2007). *The New Innovation: Structure and Rhetoric* .Sokhan Press.
- Pornamdarian, T. (2007). *Mystery and the Mysterious Stories of the Persian Literature*. Elmi Farhangi Press.
- Shamisa, S. (2015). *Speech* .Mitra Press.
- Sundermann, W. (1973). *Mittlepersische and Parthishe Kosmogonische und Parabeltexte der Manichaer* .Akademie Verlag Press.
- Sundermann, W. (1985). *Ein Manichaiche Sogdisches Parabeluch*. Berlin Press.
- Yarshater, E. (2010). *A History of Persian Literature: Pre-Islamic Persian literature*. Sokhan Press.

فنون ادبی

مقاله پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۷) زمستان ۱۴۰۰، ص ۱-۱۲

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۲۶

انواع تمثیل در ادبیات مانوی

فرخ حاجیانی، دانشیار گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

f.hajiyani@rose.shirazu.ac.ir

خیراله محمودی*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

khairolah@shirazu.ac.ir

سمیه رنجبر، کارشناسی ارشد گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

sabaraha1211@gmail.com

چکیده

تمثیل‌ها و حکایت‌ها دستاوردهای ادبی بی‌نظیر ادبیات مانوی در آسیای مرکزی است. مانوی به‌درستی از ارزشمندی داستان‌ها، در انتقال حقایق و مفاهیم آگاه بوده و همین امر سبب ایجاد ادبیات تمثیلی مانویان شده است. مانویان داستان‌سرایان بسیار زبده و چیره‌دستی بودند که برای بیان حقایق پنهانی این داستان‌ها را به‌صورت قصه بازگویی کردند. تمثیل در ادبیات مانوی به یک شیوه خاص تبدیل شده است. در این مقاله به بررسی گونه‌های مختلف آن در این نوع خاص ادبیات مانوی پرداخته‌ایم. مانویان از هنرهای چندگانه‌ای چون شعر، داستان، نقاشی، خوش‌نویسی، تذهیب و موسیقی بهره گرفته‌اند تا بتوانند آیین و کیش خود را به‌درستی ترویج و گسترش دهند. با بررسی تمثیل در ادبیات مانوی که یکی از مهم‌ترین گونه‌های ادبی در ادبیات مانوی است به این دستاورد رسیدیم که داستان‌ها و تمثیل‌های مانوی شامل حکایت‌های انسان‌ها و حیوان‌ها می‌شوند؛ که به‌مرور زمان افسانه‌هایی سرگرم‌کننده در ادبیات فارسی تبدیل شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: ادبیات مانوی، ادبیات تمثیلی، مانویان، تمثیل و انواع آن

۱. مقدمه

یکی از جنبش‌های مهم در زمان ساسانیان و ادیان ایران باستان، دین گنوسی مانوی است. دینی که از همان آغاز از سوی زردشتیان ایرانی با مخالفت مواجه شد. باین حال مانوی کوشید تا دین خود را جهانگیر نماید و آن را فراتر از مرزهای پادشاهی ایرانی و ساسانی گسترش دهد. وی با ترکیب آموزه‌های خود با ادیان مختلف، دینی با پذیرش جهانی به وجود آورد که از شرق تا غرب تمام ملت‌ها را به هم پیوند می‌داد (میرفخرایی، ۱۳۸۳: ۱۳-۲۰). سفرهای او و فرستادگانش به شهرها و کشورها

* مسؤل مکاتبات

حاجیانی، فرخ، محمودی، خیراله، رنجبر، سمیه. (۱۴۰۰). انواع تمثیل در ادبیات مانوی، فنون ادبی، ۱۳ (۴)، ۱-۱۲.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

doi <http://dx.doi.org/10.22108/liar.2021.130147.2049>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.4.3.8>

سبب شد با فرهنگ و ادبیات آن سرزمین‌ها آشنا شوند و بتوانند رابطه‌ای تازه با آنها برقرار کنند؛ به‌گونه‌ای که آنان به نوشتن متون و همچنین ترجمه آثار ادبی و دینی پرداختند (فولادپور، ۱۳۹۴: ۲۳-۲۶). مانویان قالب‌های ادبی مختص به خود را به وجود آوردند و آن را پروراندند و در ادبیات زردشتی آن زمان بی‌نظیر بود. آنها با کمک فرهنگ‌ها و ادبیاتی که از سرزمین‌های دیگر آموخته بودند، بهترین نمونه‌های آثار ادبی میانه، از لحاظ ارزش هنری و زیبانشاخی را به وجود آوردند و داستان‌های بی‌نظیری را خلق کردند. چون وجود این داستان‌ها با همین مضامین در ادبیات اقوام دیگر نیز امکان‌پذیر است گفته می‌شود احتمالاً مانویان داستان‌های کهن سرزمین‌های دیگر را اقتباس کرده‌اند و با اهداف خود هماهنگ نموده‌اند. سپس برای مقاصد تعلیمی و تبلیغی آیین خود آنها را به فرهنگ‌های دیگر نیز گسترش دادند؛ بنابراین داستان‌ها هیچ‌گاه جنبه سرگرم‌کننده نداشتند، بلکه همه آنها همراه با حکمتی بودند؛ به‌گونه‌ای که حقایق نهفته در دل این داستان‌ها و تمثیل‌ها را به‌شکلی دلکش و جذاب و با نمادپردازی‌های ادبی و تمثیل و استعاره‌ها و بسیار استادانه به‌صورت قصه روایت کردند (یارشاطر، ۱۳۸۹: ۲۳۶-۲۷۵).

۱-۱- بیان مسئله پژوهش

تمثیل در ادبیات، بیشتر نمونه‌ای از ادبیات تعلیمی است که برای توضیح و تفسیر اعتقادات اخلاقی و عرفانی است و بخش بزرگی از منظومه‌های ادبیات کهن را شامل می‌شود. با کشف آثار مانویان در ترفان چین و یافته‌های فیلم در مصر، مطالعات ادبی تنها منحصر به دوره اسلامی نشد؛ بلکه پژوهشگران با مطالعه آثار ادبی مانویان توانستند، افق تازه‌ای را در ادبیات ایران بیابند. هرچند در دوره اسلامی، مانویان حضور چندانی در ایران نداشتند، اما داستان‌های تمثیلی آنها وارد ادبیات آن دوره شد و نقش بسزایی بر آن داشتند. در حقیقت مانویان با گردآوری داستان‌ها و حکایت‌ها و انتقال آنها به فرهنگ‌های دیگر، یکی از مهم‌ترین گونه‌های ادبی را ایجاد کردند و برخلاف زردشتیان که علاقه‌ای به نوشتن کتب و آثار نداشتند، آنان توانستند با فرهنگ و ادبیات سرزمین‌های دیگر ارتباط برقرار کنند و به نوشتن متون و ترجمه آثار روی آورند. داستان‌های تمثیلی مانوی به سه زبان فارسی میانه، پارتی و سغدی است که بخش مهمی از ادبیات مانوی را شامل می‌شود و دل‌بستگی مانویان را به شعر و داستان را به‌خوبی آشکار می‌کند؛ همچنین یکی از برجسته‌ترین ابزار آنان در بیان و تبلیغ دین‌شان بوده است.

۱-۲- اهمیت و ضرورت پژوهش

در دین مانوی ادبیات جایگاه ویژه‌ای دارد. که تعدد آثار آنها گویای این جایگاه در میان مانویان است. در ادبیات مانوی، تمثیل یکی از مهم‌ترین گونه‌های ادبی بوده است. تمثیل در حقیقت، حکایت و داستان‌هایی است که مقصود اصلی گوینده در آن واضح بیان نمی‌شود، بلکه آن مقصود در قالب یک حکایت ساختگی با موضوع و فکر اصلی، به‌صورت قیاس بیان می‌شود. در حقیقت تمثیل در ادبیات مانوی شیوه ادبی و یکی از اجزای مهم و درخور توجه فرهنگ پیش از اسلام است. تمثیل در میان اقوام و ملت‌های گوناگون سابقه‌ای طولانی داشته است؛ به‌گونه‌ای که حتی تمامی کتب مقدس از جمله قرآن کریم نیز شامل داستان‌های تمثیلی است؛ زیرا تمثیل یکی از شیوه‌های ارشاد و انتقال مفاهیم دینی و عقیدتی در میان بشر بوده است. باتوجه به جایگاه و منزلت ادبیات مانوی در ادبیات پیش از اسلام، برای آشنایی بیشتر با اندیشه‌های مانویان، ضرورت دارد ادبیات تمثیلی مانویان بیشتر تحقیق و بررسی شود. در این مقاله سعی شده است با بررسی ادبیات تمثیلی مانویان و انواع گونه‌های تمثیل در آن بیشتر به این تحقیق و بررسی کمک شود.

۱-۳- پیشینه پژوهش

از مانویان (۱۹۰۲) در ناحیه ترفان چین، دست‌نوشته‌های گوناگونی به زبان‌های فارسی میانه و پارتی در قالب‌های متفاوتی به دست آمده است. مولر (۱۹۰۴) با مطالعه بخشی از آنها راه گشای شیوه علمی زبان‌شناختی شد. وی متن‌های مهمی را به فارسی میانه، پارتی، سغدی، چینی و اویغوری به چاپ رساند و ایران‌شناسان دیگری چون مری بویس (۱۹۵۴) دو منظومه بلند پارتی (هوید گمان) و (انگدروشنان) را در لندن منتشر کرد و فهرست واژگان آن را به پیوست این دو مجموعه درآورد.

نخستین بار والتر برونو هنینگ (۱۹۴۵) در مقاله‌ای به نام «تمثیل سغدی» مهم‌ترین داستان‌های سغدی را منتشر کرد که پایه تحقیق‌های بعدی قرار گرفت. همچنین ورنر زون درمان (۱۹۷۳) در کتابی به نام متون درباره کیهان‌زایی و تمثیل در پارسی میانه و پارتی، متن‌های فارسی میانه و پارتی مربوط به کیهان‌شناخت مانوی را بازسازی و همراه تمثیل‌ها منتشر کرد. یکی از این تمثیل‌های سغدی (۱۹۸۵) در اثری مستقل به نام داستان دو مار نیز بهره‌ای دیگر از پژوهش‌های اوست. مرک بلاخ (۱۹۸۸) در مقاله‌ای با عنوان پدر و پسرانش که یکی از تمثیل‌های یونانی اروپا بازمانده در متون مانوی پارتی است. بخش کوچکی از این مجموعه عظیم و پربر را بر ما آشکار می‌کند و از آنجاکه مانویان به سرزمین‌های زیادی سفر کرده و داستان‌های بسیاری را جمع‌آوری و انتقال داده‌اند، داستان‌های تمثیلی بسیاری داشته‌اند. در واقع دستاورد ادبی بی‌نظیر مانویان در آسیای مرکزی تمثیل‌ها و حکایت‌ها بوده است. تمثیل در ادبیات معنوی شرق به قالب ادبی خاصی تبدیل شده است؛ به طوری که مجموعه‌ای از تمثیل‌های پارتی را کولدیتس (۱۹۸۷) منتشر کرد و به گونه اصلی بن‌مایه‌های تمثیلی پرداخت. در ایران، زرشناس و نداف (۱۳۸۰) در مجموعه‌مقالاتی به نام جستارهایی در زبان‌های ایرانی میانه شرقی و شش متن سغدی به بررسی قصه‌های سغدی و مانوی پرداختند. زرشناس و پرتوی (۱۳۸۹) در کتاب «قصه‌هایی از سغد» به انتشار نمونه‌های سغدی و مانوی در ادب فارسی و تحلیل روایی آنها پرداختند. همچنین شکری فومشی و فولادپور (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی تمثیلات مانوی در ادبیات منثور فارسی از آغاز تا حمله مغول» بازتاب همه تمثیلات مانوی در متون منثور فارسی تا عصر مغول را بررسی و تحلیل کرده‌اند. بدون شک مانویان این داستان‌ها را از داستان‌های کهن اقتباس کردند و آنها را برای اهداف خود به کار گرفتند. به طوری که هنینگ توانسته بود در میان داستان‌های سغدی مانوی، نمونه‌هایی از داستان‌های کلیده‌ودمنه، پنجه تتره و حکایات ازوپ و مانند آنها را بازشناسد. از آنجاکه ادبیات از وجوه برجسته و در دسترس هر فرهنگی محسوب می‌شود، در این مقاله سعی شد تمثیل و انواع آن از نظر ساختاری در متون ادبی مانوی بررسی شود.

۲- بحث پژوهش

۲-۱- تمثیل

از دیرباز تمثیل، رکن اصلی شیوه‌های بیانی در تمامی آثار برتر هنری و متون آیینی و مذهبی بوده است. تمثیل از مصدر باب تفعیل و در لغت به معنی مثل است و در اصطلاح، آوردن کلامی حکیمانه در بیت یا جمله که حکم ضرب‌المثل را دارد (محبّتی، ۱۳۸۶، ۹۵-۹۶). در مباحث فارسی و عربی تمثیل را از خانواده تشبیه و استعاره می‌دانند (فتوحی، ۱۳۹۷: ۲۵۷). تمثیل از ارتباط بین مشبه و مشبه‌به حاصل می‌شود؛ به طوری که تنها مشبه‌به بیان می‌شود (شمیسا، ۱۳۹۴: ۲۴۲). تمثیل تشبیه مرکبی است که وجه شبه آن از یک یا چند جمله جدا تشکیل شده است؛ به گونه‌ای که جملات از همدیگر جدا نمی‌شوند. تمثیل دارای سه ویژگی اصلی است به این ترتیب که: ۱. وجه شبه در آن آشکار نیست؛ ۲. وجه شبه صفتی عقلی و غیرحقیقی برآمده از امور متعدد است. و ۳. درک تمثیل نیاز به تأویل دارد (فتوحی، ۱۳۹۷، ۲۵۶). به همین دلایل تمثیل با ایجاز و با استفاده از تشبیه و استعاره، به گستردگی و دل‌نشینی کلام کمک می‌کند (محبّتی، ۱۳۸۶، ۹۵-۹۶). اصطلاح تمثیل حوزه معنایی گسترده‌ای دارد که با تعبیری چون تشبیه مرکب، استعاره مرکب، استدلال، ضرب‌المثل، اسلوب معادله تا حکایت اخلاقی، قصه‌های حیوانات، قصه‌های رمزی و نیز معادل روایت داستانی در ادبیات فرنگی از آن یاد کرد. در آثار ادبی فارسی اصطلاح تمثیل همراه با حکایت و قصه بیان شده است و ما در اینجا به اصطلاح تمثیل داستانی (الیگوری) از آن یاد می‌کنیم (فتوحی، ۱۳۹۷: ۲۴۸-۲۵۷). رمز و تمثیل عناصر جدایی‌ناپذیر از ادبیات مانوی هستند و تمثیل در پارسی میانه āzand نامیده می‌شود (بهبهانی، ۱۳۹۲: ۲۳)؛ مانند تمثیل شیر، شبان و بره زخمی در داستان شبانی که بره‌اش را به جلوی شیری می‌افکند تا این گونه او را بفریبد و بره‌های دیگر را نجات دهد که در حقیقت این داستان، تمثیلی از به اسارت درآمدن انسان نخستین در

چنگ نیروهای تاریکی است و شیر در آن نماد شهریار تاریکی و بره نماد انسان نخستین است که اسیر دیوان می‌شود (اسماعیل پور، ۱۳۹۳، ۵۰۹). یا داستان کشتی و سکان‌دار که نشان‌دهنده تلاش‌های انسان در راه تسخیر دیوان و نیروهای تاریکی است. تلاش انسان گرفتار در جهان تاریکی در قالب کشتی به توفان در نشسته و از کف دادن مرواریدها و جواهرات است (همان: ۵۰۹) یا داستان خرگوش و شکارچی که تمثیلی معماگونه درباره خرگوشی است که مردی آن را کارکرده است و با خردی فراطبیعی درباره اتفاقات بدی پیش‌گویی می‌کند که به دلیل بدرفتاری مرد با خرگوش، نیز برای مرد و خانواده‌اش اتفاقی رخ می‌دهد (فولادپور، ۱۳۹۴: ۳۴). شکل‌های تمثیل در متون مانوی از نظر ساختار و ظاهر به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: حکایت حیوان‌ها، حکایت انسان‌ها.

۱-۲- حکایت حیوانات

حکایت‌های حیوان‌ها روایاتی هستند که شخصیت‌های آنها، غیر انسان‌ها (حیوان یا اشیا بی‌جان) است. حکایت حیوانات خود به یک دسته به نام فابل تقسیم می‌شود که فابل‌ها در مفهوم کلی هر داستان خیالی یا بیان توصیفی است؛ اما دقیق‌تر، حکایاتی کوتاه با شخصیت‌هایی حیوانی یا اشیای بی‌جان یا انسان‌ها و خدایان هستند که هدف آنها انتقال دروس اخلاقی و سودمند است (پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۱۳۹-۱۶۰). در تمثیل‌های حیوانی، چون یک قرینه معنوی در آنها وجود دارد، ما می‌توانیم از ظاهر عبارات به معنای تمثیلی داستان پی ببریم. در متون مانوی در متن dg که بندهایی از دو سرود ازلی نام دارد، می‌بینیم که در بند ۵ آن تمثیلی وجود دارد که اشاره دارد به داستان زروانی هرمزد که جهان را آفرید. بنابه روایت یزینیک (Eznik von kolb) نویسنده ارمنی، در اسطوره زروانی آمده است که هرمز پس از آفریدن جهان، نمی‌دانست چگونه آن را روشن سازد تا اینکه دیوی به نام ماهمی او را به آفریدن خورشید تحریک می‌کند و باعث شکست اهریمن می‌شود (یزینیک، ۱۹۸۹، ۶۴-۶۵؛ به نقل از اسماعیل پور، ۱۳۹۲، ۴۲۷) شب و روز و طلوع و غروب خورشید درحقیقت عامل اصلی زمان هستند و دلالت بر زمان محدود و کران‌مند دارد و با مقطع‌های زمانی ارتباط تنگاتنگ با طلوع و غروب خورشید دارد. چنان‌که کارهای مهمی چون لشکرکشی و جنگ با دشمن، به هنگام سپیده‌دم و زمان طلوع خورشید صورت می‌گیرد و در مقابل غروب خورشید، پایان روز و فعالیت است. درحقیقت «خورشید یا روشنی» نماد خرد و دانش است و مانی تنها راه نجات روح انسان از اسارت مادی را از راه خرد و دانش حاصل از حکمت و عمل می‌داند (بهبهانی، ۱۳۹۲: ۲۱).

5_zūr ud pādēsāgīh gawēnd abar
O(h)rmezd, kūš māhmī dēw hammōxt
Šahr rōšn kirdan.

۵- نیرنگ و تحقیر ورزند بر هرمزد

که او را ماهمی دیو آموخت جهان را روشن کردن.

اینکه در متن ax به نام سرود ۲ در بند شماره ۲ تمثیل الیگوری فابل دیگری وجود دارد. جمله میهمان یزدان‌زاده را بنوازد بر خوراک خدای‌وار» بیشتر یادآور داستان نفس زنده است که رستگاری جسمانی وی در هریک از خوراک‌های آیینی گزیدگان گسترده شده است. همچنین شماره‌های مقدس مانویان که ایزدان و اصول دین مطابق آن به پنج، هفت و دوازده گروه‌بندی شده است (اسماعیل پور، ۱۳۹۲: ۴۰۴)

2-kē čašm ast ud gōš
gyānēn mehmān
yazdān zādag niwāžēd
ō āxwaran bayānīg.
sāžēd ispurr harw
handām pad panj
haft ud dwāḍes.

۲- آن‌که چشم است و گوش معنوی، میهمان یزدان‌زاده را بنوازد بر خوراک خدای‌وار، کامل کنید هر اندام را به پنج،

هفت، دوازده.

همچنین در متن h (به نام اعزام فرستادگان به کشورها) که درحقیقت داستان ورود مار آمو به سرزمین خراسان و ملاقات وی با بغ آرد، واخش خراسان است که نخست وی را به سرزمین خود راه نمی‌دهد، اما هنگامی که مار آمو از تعلیمات دین مانوی برای او می‌گوید، او را در سرزمین خود می‌پذیرد و تمثیل‌هایی دربارهٔ پنج دروازه» (گوش‌ها، چشم‌ها و بینی) به او می‌آموزد (فولادپور، ۱۳۹۴: ۳۲). اولین تمثیل در این متن تمثیل مردی است که در دشت سرابی می‌بیند، با شهر و درخت و بسیار چیزهای دیگر و دیو او را می‌فریبد و می‌کشد (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۵۰۳-۵۰۴). در این تمثیل سخن از دینداری و پارسایی شخص پرهیزگار است. چنان‌که پنج دروازه همان حواس پنج‌گانه انسان است که سبب گمراهی یا دانایی و پرهیزگاری شخص دیندار می‌شود. به همین دلیل در چشمان نمادی از حس بینایی است که فرد با آن مشاهده‌کننده است و دیو نمادی از زندگی مادی است که روح انسان به اسارت آن درآمده است و دیو سبب دیدن سراب و درخت و شهر می‌شود که نماد ظواهر و زیبایی‌های دنیای مادی است و با آن انسان را فریب می‌دهد و می‌کشد. کشتن انسان نمادی از گرفتار شدن روح انسان در منجلاب زندگی مادی و تاریکی و ظلمت است.

(h)_7: pas bagard wāxš harubišn ī
panzān darān pad āzend ō man wizēh,
mānāg dar ī čašmān, kē pad dīdišn īg
tuhīg wīfsēd, čē, ōn merd, kē pad dašt,
wimēs wēnēd, šahr, draxt, āb, an was
tis. hān dēw wībēd, u_š ōzanēd.

۷- پس بغ آرد روح، گردآوری پنج در را به من آموخت. مانند اینکه در چشمان که به دیدار تهی فریفته شود، چنان مردی است که در صحرا سراب بیند، شهر، درخت، آب و... او را آن دیو فریب دهد و کُشد.

همچنین در متن ab تمثیلی از آتشی بزرگ است که بیش از هزار سال ادامه دارد و همهٔ پلیدی‌ها در این آتش بزرگ بسوزند و نابود شوند و انوار پالوده‌شده فراز روند (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۱۸۹).

(ab)-1: ud az ādur wuzurg āzend, ku čawāxōn
āxward pad dēbahr sēzdēn ō im zambūdīg
ādur uš wxaš sayed čawāxōn īm ādur
kē pad tanbār, ō bēn ādur kē pad bār
ud wxardīg āsed, āxward, uš waxš
sayed bid čawāxōn dō brādarān kē
fraxāw windād uš pašag mard ēw
pad bēd angāfād ud murd ahēnd.
čawāxōn ohyā, lewyātin ud rufaēl,
ēw pad bēd angāfād ud apēd ahēnd,
čawāxōn šarxzādag gāwzādag pad
marg, ud rōbās, ēw pad bid angāfād
ud apēd ahēnd awāxōn hō/haw
ādur wuzurg ō harw dō ādur....

۱- و تمثیل «ی» از آتش بزرگ، که چگونه فروخورد به خشمی نیرومند. این آتش جهانی را و او را خوش آید، چونان این آتش که در تن است، آتش بیرونی را که در میوه و خوردنی آید، فراخورد و او را خوش آید. دیگر، چونان دو برادر که گنجی یافتند، و آن مرد تعقیب کننده، که یکدیگر را دریدند و مردند. چونان اوهیا، لوباتین و روفائل، یکدیگر را دریدند و ناپدید شدند، چونان بچهٔ شیر، گوساله در مرغزار و روباه، یکدیگر را دریدند و ناپدید شدند؛ همان‌گونه نیز آن آتش بزرگ هردو آتش را... فروخورد.

حکایات انسان‌ها تمثیلی هستند که قهرمان یا قهرمانان آن انسان‌ها هستند. این تمثیل‌ها خود به دو دسته پارابل و آگزمپلوم تقسیم می‌شوند که در متون مانوی بیشتر پارابل کاربرد داشته است. پارابل یا مثل‌گویی حکایتی است؛ اخلاقی با شخصیت‌های انسانی که در آن وقایعی را بیان می‌کند که به‌طور طبیعی اتفاق افتاده است. در این نوع حکایت‌ها، داستان‌ها معمولاً از زبان پیامبران و عارفان و مردان بزرگی بیان می‌شوند و هدف آنها بیان یک اصل اخلاقی، عرفانی و مذهبی است. پارابل به‌دلیل اینکه مستقیم به نصیحت و پند و اندرز نمی‌پردازد، بیشتر موردعلاقه مردم است (شمیسا، ۱۳۹۴: ۲۵۳-۲۵۶). در متون مانوی در متن dg (بندهایی از دو سرود ازلی) تمثیل الیگوری و پارابل وجود دارد که ایزد مرقیون که خداوندگار عهد عتیق است و خداوندگاری متعال و بخشنده بوده، پدر عیسی (ع) نبوده، بلکه آفریننده‌ای بود که حاکم بر جهان بوده است. ایزد مرقیون بر این باور بوده که جسم مسیح خیال و تصویری بیش نبوده و اگر واقعی باشد، تنها سرچشمه‌ای آسمانی و الهی داشته و این صورت ظاهر و منظر عیسی بوده که بر زمین ظاهر شده و بر دار گشته است (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۲، ۴۲۷).

(dg)-9: mānāg hān čišān kird,
ōy yazd ī markyōn čiš
nēd, hān ī nē xwēš
ūšān griyft ud ōzad.

۹- مانند آنچه آنان کردند. آن ایزد مرقیون به میان آورد چیزی را که نه از آن خویش «بود» و ایشان آن «ظاهر عیسی» را گرفتند و کشتند.

و نیز در متن h در ادامه بند ۷ تمثیل دژی است که دشمنان می‌خواستند به آن درتازند، اما راه ورودش را نمی‌دانستند؛ پس بزمی آراستند با سرود و نوای بسیار. آنان که درون دژ بودند، شیفته دیدن نغمه‌سرایان شدند. پس دروازه گشودند و دشمنان فریبکار تاختند و دژ را تسخیر کردند. در این تمثیل نیز می‌گوید که انسان پارسا ممکن است از طریق حس بینایی خودفریب خورد؛ به‌طوری که از طریق چشمان خود (نماد حس بینایی) آن بزم و سرود و نوایی را (نماد خوشی‌ها و لذایذ و ظواهر زندگی مادی) نظاره‌گر شود و از آن دژ (نماد روح خویشتن‌دار انسان پارسا و دیندار) غافل می‌شود و فریب این جهان مادی و تاریک را می‌خورد و روح او به تسخیر و اسارت دشمن (نماد اهریمن) درمی‌آید.

(h)_7: dudī, mānāg ō diz ī pad rafēnd,
Kē dušmenūn adēn nē wendēd.pas
Dušmenūn ispaxr wirāst, srōd ud
niwāg ī was awīn ī andar diz ō dīdišn
ruzdist. dušmenūn az pas abar sad ud
diz griyft.

۷- دیگر همانند دژی که به وی تازند، که دشمنان راه ورودش را نیافتند. پس دشمنان بزم آراستند با سرود و نوایی بسیار، آنان که اندر دژ بودند دیدار آرزو کردند. دشمنان از پس برآمدند (بالا رفتند) و دژ را گرفتند.

تمثیل دیگر، بازرگانی است که جماعت راه زنان با سخنان جذاب او را فریفتند و به جای دور رهنمون شدند، او را کشتند و گنجش را دزدیدند. این داستان به حس شنوایی انسان دیندار اشاره دارد که یکی دیگر از پنج دروازه‌های انسان است. گوش (نماد حس شنوایی) جماعت راهزنان نماد اهریمن است که با سخنان شیرین (نماد همان صحبت‌های دل‌فریب و آرزوهای و امیال انسانی) مرد بازرگان را (نماد روح انسان) می‌فریبند و گنج او را که نماد روشنایی‌های درونی انسان است می‌دزدند و انسان را اسیر زندگی دنیوی می‌کنند.

(h)_8: mānāg dar īg gōšān ō awē merd,
kē pad rāh ī bag raft abāg was ganz.pas
dō gēg nazd gōš ēstād, pad gōwišn
ī xwaš wīft, ō gyāg ī dūr nīd, u_š

ōzad, ganziš appurd.

۷- در گوش‌ها همانند است بدن مرد که راه امر رفت با گنج بسیار. پس دو دزد نزد گوش ایستادند. به گفتار خویش او را فریفتند و به جای دور رهنمون شدند. او را کشتند و گنجش را ربودند.

ادامه بند ۸ تمثیل دخترکی زیباروی که در دژی زندانی بود و مردی فریب‌کار که در بن دیوار نوای شیرین سرود، آهنگش دخترک را چندان شیفته کرد که از زاری و هیجان مرد (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳، ۵۰۴) و این تمثیل هم اشاره به حواس پنج‌گانه بشری دارد و بازم، گوش (نماد حس شنوایی) و دخترک زیباروی زندانی در دژ، نماد انسان پارسا و پرهیزگاری است که به اصول و دستورات دینی پایبند است و مرد فریب‌کار نماد اهریمن است که با نوای شیرین (نماد لذت‌های زندگی مادی) انسان پارسا را می‌فریبد و او از شدت هیجان می‌میرد. مردن نیز نماد خروج شخص پرهیزگار از دین و پایان پارسایی اوست.

(h)_8: dudī mānāg ō kanīg ī huzihr
kē pad diz parzīd, ud merd ī wībāg
kē pad bun ī dēwār niwāg ī šīrīn
frasrūd, dā kē hān kanīg az zarīg ba murd.

۸- دیگر همانند کنیزی/دوشیزه‌ای زیبا که به دژ اسیر بود و مرد فریب‌کار که در بن دیوار نوای شیرین فرا سرود تا که آن کنیز از زاری بمرد.

یا متن M46 بر اساس کتاب زوندرمان داستان شاهزاده خانمی را بیان می‌کند که گرفتار عشق پسری شده است که به او بی‌اعتنایی می‌کند. شاه برای رهایی دختر خویش از غم و هجران، سربازان خود را نزد پسر می‌فرستد تا او را پیش وی آورند. پسرک علاوه بر امتناع از رفتن، سواران شاه را نیز می‌کشد. شاه ناامید شد، اما در این هنگام پیرزنی وارد ماجرا می‌شود و چاره‌جویی می‌کند. یک بره و اندکی می‌ستاند و به زیر درختی می‌رود که پسر در بالای آن نشسته بود. پیرزن چنین وانمود می‌کند که می‌خواهد بره را از سوی دنبه ذبح کند. پسرک که از این کار وی شگفت‌زده و کنجکاو شده است، به او می‌گوید: بره را که از دنبه ذبح نمی‌کنند. باید سر آن را ببری! پیرزن وانمود می‌کند که از این کار بی‌خبر است و از او راهنمایی می‌خواهد. پسر فریب می‌خورد و از درخت پایین می‌آید. پیرزن می‌را به او می‌دهد و پسر بی‌هوش می‌شود و آن‌گاه پیرزن او را نزد پادشاه می‌برد. شاه برای در بند کردن پسر، خانه‌ای با سه در می‌سازد. دو در از جنس قلع و روی و در سوم از جنس آهن و قلع است. زمانی که پسر به هوش می‌آید، نی می‌زند و چون گاو صدای نی را می‌شنود، هر سه در را می‌شکند و در این بین نیز یکی از شاخ‌های گاو شکسته می‌شود. سپس گاو و پسر هر دو آنجا را ترک می‌کنند. در این داستان شهریار نماد اهریمن و آن سه نوع و جنس در نماد آتش، شهوت و آز هستند. در این داستان پسر نماد انسان آگاه است که عیسی درخشان او را از اصل الهی آگاه ساخته است؛ که در ادبیات مانوی پسر صورت تشخیص‌یافته اشتیاق روح به رستگاری است. شاه نمادی از اهریمن است که می‌خواهد پسر را در زندان تن اسیر کند. شاهزاده خانم نماد عشق زمینی و رابطه زن و مرد است. خانه نماد دنیای مادی است که انسان را در بند نگه می‌دارد. به‌طور کلی سه نوع در هر کدام نماد چیزی هستند:

۱. آتش که جاییش در شکم انسان است و انسان با عمل غذا خوردن روشنایی را از گیاهان و میوه‌ها می‌گیرد و در تن انبار می‌کند. ۲. شهوت ۳. آز که هر کدام بخشی از تن انسان را تحت کنترل دارند. می‌نماد بی‌خبری، فراموشی و گمراهی است. گاو نماد هیئت نور یا خدایان منجی است که روح را از زندان تن رها می‌کند. شاخ شکسته گاو نماد روشنی‌های ازدست‌رفته است و بهایی است که روح برای پیروزی بر ماده می‌پردازد و نای زدن نماد فریاد دادخواهی انسان برای رهایی از دوزخ است (بهبهانی، ۱۳۹۲: ۲۶-۲۷).

(R)_1: ka hān rahīg ēdar ānēd ō man
zan dayēd šāh asb u merd frēstēd

sē jār ku šawēd ud rahīg ānēd ō
 šwdēnd u pērāmōn draxt istād hēnd
 guft ēnd šāh xwānēd rahīg nē ... (st) sē
 {3-4} āwām mardōmān {2-3} kird ōzad ō šāh
 gōft nūn čē kunēm asb ud merd wany
 būd ō marg {?}, pūr zan būd ō gōft any
 .] šāh gōft ku čē, ōn ō pas_š (?), may
 ud warrg ēw istad ō šud ō ēr draxt
 nišast warrag pāy bast ō pad dumbag
 kušt ō rahīg gōft ō pad garden kuš
 ōy pad dumbag kušt ō pas ō rahīg
 guft awar ō man nimāy ō gahy hān
 rahīg az draxt frōd āmad kuš nimāyān
 zan may dād ō naxust ēn xwar ō xward
 abēōš būd o pas pad xar dišt ō ōšāh nīd
 o ō kanīg dād pad {3-4} sē dar kird ušān dō
 r ōyēn o arzizēn ō hān īg andarōn ō rāy
 āhun amar arziz amar ō agnēn kird
 o o yek dar kird o rahīg ō uš mad nāy zad
 ō gāw išnūd ō āmad ō dō dar iškast hēnd
 ō uš sēdīg dar āmad pd zōr iškast hēnd
 ō uš srōy yek/iškast ō šud rahīg ba rōbud
 ō u nīd ō rahīg gōft padīsāy....tān hamāg
šahryār ahremen....zan ī pūr....sē nāy....
 panj andarz ī ardāvānsē ādur āwarzōg...

۱- هنگامی که آن رهی (پسر) را اینجا آوردید، مرا (به او) به زنی دهید. شاه اسب و مرد فرستاد سه بار، که: شوید (بروید) و رهی را بیاورید». شدند (رفتند) و پیرامون درخت ایستادند. گفتند: شاه می‌خواند (فرامی‌خواند) «رهی ن... سه نوبت مردمان (مردان) را () کرد، کشت. شاه گفت: اکنون چه کنم؟ اسب و مرد تباه شد، مرگ (?) پیر زنی بود، گفت: «تدبیر؟» دیگری () شاه گفت که: چگونه؟» پس (پیرزن) برایش می و بره‌ای بستند. شد (رفت) و زیر درخت نشست. بره را پای بست (پای بره را بست) (آن را) به دنبه کشت، رهی (پسر) گفت: به گردنش بکش! او (بره را) به دنبه کشت، پس به رهی گفت: بیا به من بنمای. آن‌گاه آن رهی از درخت فرودآمد، در حالی که با خود می‌اندیشید: «به او خواهم نمود». آن زن (به او) می‌داد (گفت): نخست این را بخور، خورد، بی‌هوش شد، پس (او را) به خر سوار کرد و به سوی شاه راند. (او را) به کنیزک داد به ... سه در ساخت و (از آنها دو تا) رویین و ارزیز، آن اندرون (در اندرونی) را از آهن بی‌شمار (و) ارزیز بی‌شمار ترکیب کرد و یک در ساخت، هنگامی که رهی به هوش آمد، نای زد، گاو شنید، آمد دو در را شکست، و به سومین در آمد، به زور شکستند (درها به زور (گاو) شکسته شدند) و او را (گاو را) شاخی شکسته شد. رفت (گاو رفت) رهی را ربود و (او را بیرون) راند، به رهی گفت: از آن جا که ... تان همه... شهریار، اهریمن ...، زن پیر... سه نای... پنج اندرز برگزیدگان ... سه آتش: شهوت...

۳- نتیجه

به‌طورکلی ادبیات مثنوی به زبان‌های ایرانی، بخش گسترده‌ای از ادبیات داستان‌های تمثیلی را شامل می‌شوند که تقریباً تمامی این آثار با هدف تعلیمی و اخلاقی و دارای سبک بلاغی هستند. این گونه ادبی میان نوشته‌های مانوی سرشار از شگردهای لفظی و معنوی و درباره مانوی و تاریخ کیش او، اندرزها و دستورهای دینی، درباره آفرینش و پایان جهان، روح و رستگاری، نیایش عیسی مسیح و ... است. برای نمونه در قطعه پارتی به کیش خود درآوردن مانوی توران شاه را از شگرد

مسحورکردن و به فضا راهبر شدن توران شاه استفاده شده است؛ یا در قطعه‌ای دیگر تمثیل کشتی به توفان درافتاده است و سرقت جواهر و مروارید، محموله کشتی، نیز رمز اسارت انسان نخستین در جنگ با دیوان است و در اصل رمز اسارت روح در تن مادی است. داستان‌های منثور تمثیلی یا تمثیل‌های مانوی به فارسی میانه، پارتی و سغدی باز مانده است و گاه چنان فشرده و کوتاه هستند که تنها در یک جمله بیان می‌شوند؛ مانند داستان‌های امروزی و گاهی مفصل‌تر هستند؛ مانند تمثیل میهمان یزدان‌زاده را بنوازید بر خوراک خدای‌وار؛ یا تمثیل شاهزاده خانم که به عشق پسری گرفتار شده است. در واقع در میان اقوام و ملل گوناگون، تمثیل جایگاه ویژه‌ای داشته است؛ زیرا یکی از شیوه‌های ارشاد و انتقال مفاهیم دینی و عقیدتی در میان انسان‌ها بوده است و نویسندگان و شاعران خلاق مانوی که هرگز در پی نام و نام‌آوری در پهنه وسیع ادبیات نبوده است و تنها هدفشان ترویج آموزه‌های دینی بوده است. این نکته را در خلال آثار خود به اثبات رسانده است و از آنجا که مانی دین خود را از همه ادیان برتر و بهتر می‌شمارد و به دلیل اینکه ادبیات در میان مانویان جایگاه والایی داشته است، ادبیات تمثیلی نیز یکی از مهم‌ترین گونه‌های ادبی در میان آنان بوده است؛ به طوری که به مرور زمان تمثیل‌ها و داستان‌های مانوی به صورت افسانه‌هایی سرگرم‌کننده در ادبیات فارسی درآمدند. داستان‌هایی که شامل حکایت‌های انسان‌ها و حیوانات می‌شوند و مانویان از آنها برای مقاصد تعلیمی و تبلیغی خود استفاده می‌کردند.

منابع

۱. اسماعیل پور، ابوالقاسم (۱۳۹۲). *سرودهای روشنائی*، تهران: هیرمند.
۲. _____ (۱۳۹۳). *ادبیات مانوی*، مجموعه تاریخ جامع ایران، جلد ۵. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۳. _____ (۱۳۹۶). *اسطوره آفرینش در کیش مانی*، تهران: چشمه.
۴. بهار، مهرداد و اسماعیل پور، ابوالقاسم (۱۳۹۳). گزارش دست‌نوشته‌های منثور پارسی میانه و پهلوانی از آثار مانی و مانویان و زندگی مانی، آثار و پژوهش‌های مانی و بحثی در تاریخ اندیشه‌های گنوسی، تهران: کارنامه.
۵. بهبهانی، امید (۱۳۹۲). «بررسی تمثیلی مانوی بر اساس الگوی اسطوره آفرینش به زبان پارسی میانه»، *زبان‌شناخت*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال چهارم، شماره اول، صص ۱۵-۲۸.
۶. پورنامداریان، تقی (۱۳۸۶). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. زرشناس، زهره و نذاف، ویدا (۱۳۸۰). *شش متن سغدی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۸. زرشناس، زهره و پرتوی، آناهیتا (۱۳۸۹). *قصه‌هایی از سغد*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. شمیسا، سیروس (۱۳۹۴). *بیان*، تهران: میترا.
۱۰. فتوحی، محمود (۱۳۹۷). *بلاغت تصویر*، تهران: سخن.
۱۱. فولادپور، سیما و شکری فومشی، محمد (۱۳۹۴). «ادبیات منثور فارسی از آغاز تا حمله مغول»، (پژوهش‌های ادبی)، سال ۲، شماره ۵۰: ۲۳-۵۶.
۱۲. محبتی، مهدی (۱۳۸۶). *بدیع نو، هنر ساخت و آرایش سخن*، تهران: سخن.
۱۳. میرفخرایی، مهشید (۱۳۸۳). *فرشته روشنی مانی و آموزه‌های او*، تهران: ققنوس.
۱۴. یارشاطر، احسان (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات فارسی/ ادبیات ایران پیش از اسلام*، تهران: سخن.

۱۵. یزینیک، کقباتسی (۱۹۸۹م). تکذیب و رد فرق دینی، ترجمه گئورگی نعلبندیان، ایروان: اداره نشریات ایروان.
16. Boyce, Mary (1954). *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*. Oxford
 17. Boyce, Mary (1954). Some Remarks on the Transmission of the Kayanian Heroic Cycle.» In: R.N. Frye et al. eds. *Serta Cantabrigiensia*.
 18. Boyce, Mary (1975). "A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian", (*Acta Iranica* 9), Tehran, Liege: Bibliothéque Pahlavi.
 19. Boyce, Mary (1977). "A Word List in Manichaean Middle Persian and Parthian", (*Acta Iranica* 9a), Tehran, Liege: Bibliothéque Pahlavi.
 20. Colditz, I (1987). Bruchstücke manichaisch-parthischer Parabelsammlungen". *AOF* 14.
 21. Henning, W.B (1945). Sogdian Tales.» *BSOAS* 11 (1943-1946)
 22. Merkelbach, R, (1988), The Father and sons". *Manichaica* (10) Eine Fable Manis, In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 75, 93-94
 23. Sundermann, Werner (1973), *Mittelpersische and parthische kosmogonische und parabeltexte der manichaer*, Berlin: Akademie verlag
 24. Sundermann, Werner (1985). *Ein manichaiche sogdisches parabeluch*. Berlin.